

UOT 94”04/15”**XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ ŞİMAL–CƏNUB İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNDƏ
XƏZƏR DƏNİZİNİN ROLU****Y.ÇAĞLAYAN*, N.İ.MƏMMƏDOVA*******Muş Alparslan Universiteti (Türkiyə), **Bakı Dövlət Universiteti
yegana.caglayan@alparslan.edu.tr, nazile_mamedova@inbox.ru**

XIII-XIV əsrlər Şimal–Cənub əlaqələrinin vüsət aldığı dövrdür. Bu, bir tərəfdən, hələ X-XII əsrlərdə İngiltərənin və Almanıyanın Şimal ticarətinə qatılması, Samanilərin Şimala karvan əlaqələrinin fəallaşması, ikinci bir tərəfdən, böyük bir ticarət məkanının vahid hakimiyyətdə, yəni monqol hakimiyyətində birləşməsi ilə bağlı idi. Bağdadın 1258-ci ildə darmadağın edilməsi, Suriyada xaçlı qalalarının süqutu, Roma papalarının xristianlara Misir sultanlığı ilə ticarəti qadağan etməsi Qara dənizin və Xəzər dənizinin ticarət əhəmiyyətinin yüksəlməsinə təsir edən əsas amillər idi.

Məhz bu dövrdə italyanların Xəzər dənizi sahillərində də aktivləşməsi baş verir. Xəzər dənizinin Bakı, Dərbənd kimi limanları Şimal – Cənub əlaqələrinin mühüm ticarət məntəqlərinə çevrilir.

Açar sözlər: ticarət, Xəzər dənizi, monqol hakimiyyəti, Bakı, Dərbənd

Monqolların Avrasiya ölkələrinə böyük bələlər və tənəzzül gətirməsi haqqında stereotipi dağıtmış olan şərqsünas - zənnimcə, akademik V.V.Bartolddur. Onun monqol ağalığı dövründə Türkünstanın və Rusiyanın iqtisadi və mədəni inkişafı ilə bağlı orijinal fikirləri diqqət çəkicidir: akademik cürətlə və əminliklə Qərbi Avropanın Uzaq Şərqlə əlaqələrinin məhz monqol yürüşlərindən sonra başladığını, Rusiyadan Çinə qədər böyük bir məkanın bir sülalənin hakimiyyətində birləşməsinin ticarətin və mədəniyyətin inkişafına böyük təkan verdiyini, bu məkanda «daha yüksək mədəniyyətin» meydana gəldiyini bildirir (6, 712).

Maraqlıdır ki, V.V.Bartoldun mülahizələrinə qarşı XIII əsrin sinxron müəllifləri – İbn əl-Əsir və ən-Nəsəvi opponentlik edə bilirlər. Bu müəlliflər monqol yürüşlərinin və bu yürüşlərin törətdiyi dağıntıların canlı şahidləri olmuşlar. Hər hansı bir tərəqqinin monqollarla assosiasiya olunması, bu orta əsr müəlliflərində yəqin ki, dəhşət doğurardı!

Belə çıxır ki, beynəlxalq ticarət əlaqələrini iki təzadlı tarixi gerçəkliyin ayırıcında izləməliyik: bir tərəfdən, böyük talanlarla və dağıntıqlarla müşayiət olunmuş yürüşlər, digər tərəfdən - bu yürüşlərin aparıldığı bir vaxtda ticarət

yollarına, şəhərlərin abadlığına, beynəlxalq mübadiləyə, tacir fəaliyyətinə ayrılan böyük diqqət, görünməmiş qayğı.

Çingiz xandan başlayaraq monqol hakimləri taciri (həm də çox zaman müsəlman tacirini) özlərinə müttəfiq seçirdilər. Məsələn, elə «İpək Yolu»nun keçdiyi Orta Asiyaya yürüşün strateji hazırlığını Çingiz xan Mahmud Yalavaç adlı uyğur tacirinə tapşırırmışdı; Çin kampaniyasının birinci mərhələsində Cəfər Xoca adlı müsəlman tacir məsləhətçi qismində böyük rol oynamışdı (8, 259).

Bu tək-tük faktlar sistemli siyasətlə təsdiqlənir: uyğur, daha sonra Orta Asiyanın müsəlman tacirləri monqol imperiyasının casuslarına və səfirlərinə çevrilmişdilər. Məktubdaşıma, əhali arasında müxtəlif şayiələr yayma, diversiya törətmə kimi «əməlləri» tacirlər birbaşa vəzifələrindən – alverdən daha yaxşı görürdülər. Çinin və Türkünün bir çox şəhəri monqollara silah gücünə deyil, tacirlərin bu fəaliyyətləri sayəsində təslim olmuşdu.

Tacirlərin köməyindən istifadə edənlər içərisində Xarəzmşah Məhəmməd də var idi; o, uyğur tacirlərinin ipək ticarətində əsas rəqibi olan müsəlman tacirlərinə arxalanırdı. Nayman tayfa başçısı Kuçluk öz istilaları ilə Çindən Şərqi Türkününə gələn ticarət yollarını bağlayandan sonra Məhəmmədin bu tacirlərin dəstəyinə ehtiyacı xüsusilə artmışdı: Çingiz xanın artıq genişlənmiş və Pekinədək gedib çıxan mülkələrindən indi yeni yol tapmaq olardı (5, 140; 8, 294).

Amma Xarəzm sultanının «həm ziyarət, həm ticarət» taktikası Çingiz xanın çox möhkəm əsaslı strategiyasına tab gətirə bilmədi. 1218-ci ildə monqol xanı tərəfindən Otrara göndərilən 500 dəvəlik (hamısı da müsəlman tacirlərinə məxsus) ticarət karvanını qılıncdan keçirməklə Xarəzmşah Məhəmməd tacirləri özündən daha artıq ürkütdü: «İpək Yolu»na nəzarəti ələ keçirmək nəinki mümkün olmadı, üstəlik, müsəlman tacirləri tamamilə Çingiz xanın tərəfinə keçdi.

Monqol ağalığı dövrünün təsirinin ən çox müşahidə olunduğu beynəlxalq ticarət rayonu, yəqin ki, Xəzər dənizi və Qara dəniz bölgələri sayılmalıdır. Məsələn, bəzi Avropa tarixçiləri hesab edir ki, «Qara dənizin şimal sahillərində, Qafqazda və İranda monqol ağalığının bərqərar olması XIII əsrin ikinci yarısında beynəlxalq ticarətin kapitalistcəsinə ekspansiyasında həlledici amil» olmuşdur (18, 230). Digəriləri isə Şərqlə ticarətdə Qərbi Avropanın Aralıq dənizindən Qara dəniz hövzəsinə yerdəyişmə etdiyini və bu səbəbdən də, monqolların italyan şəhərlərinin ticarətini dağıtdığını yazırlar (17, 32).

Bu fikirlərin yaranması özülsüz deyil; həqiqətən, XIII-XIV əsrlər Şimal – Cənub əlaqələrinin vüsət aldığı dövrdür. Bu, bir yandan, hələ X-XII əsrlərdə İngiltərənin və Almaniyanın Şimal ticarətinə qatılması, Samanilərin Şimala karvan əlaqələrinin fəallaşması səbəbindən Şimal–Cənub ticarətinin genişlənməsi, ikinci bir yandan, böyük bir ticarət məkanının vahid hakimiyyətdə birləşməsi ilə bağlı idi («İpək Yolu» sistemində olduğu kimi).

Şimal – Cənub iqtisadi əlaqələrinin vahid siyasi məkanda aparılması şansı bundan əvvəl də olmuşdu, amma Rusun xristianlığı qəbul etməsilə bu şans itirilmişdi (2, 175-176). İndi, görünür, bu imkan gerçəkləşmişdi: rus torpaqlarında və Azərbaycanda ayrı-ayrı monqol ulusları hakimiyyətdə olsa da, ara-

larındakı çox güclü rəqabətə baxmayaraq, Cuçilər və Hülakilər eyni təsərrüfat sisteminin iki cinahını təşkil edirdilər. Hər halda Şimal – Cənub ticarət əlaqələri nöqtəyi-nəzərindən nə Qızıl Ordanın, nə Elxani imperiyasının hakimiyyətinin dağıdıcı səciyyəsi olmamışdı.

Mənbələrin özündə bu dövrün hərbi-siyasi həyatı fonunda ticarətin inkişafı ilə bağlı məlumatlar ilk baxışdan inanılmaz görünür. Məsələn, Plano Karpini 1245-1246-cı ildə Kiyevdə sərbəst (!) fəaliyyət göstərən italyan tacirlərinin adlarını çəkir (9, 84): «Genuyalı Migele və Bartolomeo, Venesiyalı Manuele, Akradan olan Jakob və Pızalı Nikkolo – bunlar ən əsaslarıdır; digərləri: Marko, Henrix, Ciovanni Vaziy, Enrike Bonadies və Pedro onlardan sonra gəlir. Daha xeyli sayda [tacir] də var idi ki, adları bizə məlum deyil».

Nəzərə alsaq ki, söhbət 1245-ci ildən, yəni *Kiyevin monqollar tərəfindən işğalından cəmi 5 il sonrakı vəziyyətindən* gedir, o zaman monqol hakimiyyətinin ticarətə münasibəti xeyli aydınlaşır. Plano Karpininin məlumatlarından onu da aydın etmək olur ki, Kiyevdə italyanların iri ticarət koloniyaları və faktoriyaları mövcud olmuşdur və monqollar onları dağıtmamışdır.

Səbəb nə ola bilərdi? Doğrudanmı, monqol işğalçıları yalnız ticarət əlaqələrinin kəsilməməsi naminə əcnəbi tacirlərin fəaliyyətini qorumuşdular? Şübhəsiz, bu, yeganə və başlıca səbəb deyil. Baxmayaraq ki, monqollar hələ Bağdadı ələ keçirməmişdilər, onların planında Yaxın Şərqdəki xaçlılarla, həmçinin Fransa ilə hərbi-siyasi ittifaq yaratmaq məsələsi artıq var idi (19). Abbasilərlə, 1258-ci ildən sonra isə Misir məmlük sultanlığı ilə mübarizədə onlara müttəfiq lazım idi. Şimalda onlara iqtisadi dayaq ola biləcək tacir, siyasi baxımdan da gərək idi. Üstəlik, italyanların həm də Qara dənizdə güclü mövqeyi var idi* və monqol hakimləri üçün bu amil əhəmiyyət kəsb etməyə bilməzdi.

Bağdadın 1258-ci ildə darmadağın edilməsi, Suriyada xaçlı qalalarının süqutu, Roma papalarının xristianlara Misir sultanlığı ilə ticarəti qadağan etməsi Qara dənizin ticarət əhəmiyyətinin yüksəlməsinə təsir edən əsas amillər idi. Nəticədə *Trapezund – Təbriz* ticarət xəttinin də əhəmiyyəti XIII əsrin sonu kəskin şəkildə artmışdı (11, 74). Tacirlər üçün Hülakilərin əlində olan (paytaxt) Təbrizin vasitəsilə Trapezunda çıxmaq xeyli əlverişli və təhlükəsiz idi, nəinki Bizansın nominal nəzarətində olan Krımın vasitəsilə.**

Göründüyü kimi, *Təbriz – Trapezund* ticarət arteriyasının fəaliyyəti monqollar üçün bir yandan, Qara dəniz ticarətində güclü mövqə saxlamaq imkanı verirdi, digər yandan, əlavə «dividendlər» gətirirdi: Təbriz həm də İran körfəzi ticarətinə bağlanırdı. Xilafət dövründən bu yana, belə geniş coğrafi məkanı və demək ki, həm də *ticarət məkanını ehtiva edən imperiya olmamışdı!*

* 1082, 1126, 1148-ci illərdə Bizans hökuməti tərəfindən venesiyalı tacirlərə imperiya ərazisində sərbəst ticarət hüququ verən xrisovullar imzalanmışdı. 1261-ci ildə isə Genuya ilə Bizans arasında bağlanan Nimfeya müqaviləsi genuyalı tacirlərə geniş ticarət imtiyazları vermişdi (8, 223).

** Hərçənd ki, S.P.Karpov *Təbriz – Trapezund* marşrutunun yalnız müəyyən illərdə intensiv fəaliyyət göstərdiyini yazır (11, 74)

Təbriz – Trapezund xətti aparıcı olsa da, Şimal ticarətində, ələlxüsus Cənubi Qara dəniz sahilləri ilə və Rusla ticarətdə bu marşrut kifayət deyildi. Mənbələr Cənubi Qara dəniz sahili ərazilərilə ticarətdə Kaffanın, Rus ilə ticarətdə isə - Sudakın əvəzedilməz olduğunu qeyd edirlər (10, 89; 16, 7-8). Həqiqətən, XIV əsrə doğru Krımın Aşağı Volqaboyu torpaqlarla ticarəti genişlənir. Kaffada genuyalılar, Sudakda isə venesiyalılar güclü mövqeyə malik idilər (7, 4). 1330-cu illərdən başlayaraq Venesiya senatının iclas sənədlərində Tananın da adı tez-tez çəkilməyə başlayır (7, 5). Tana bütün Donboyu marşrutu nəzarətdə saxlayırdı. Ümumiyyətlə, XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərindən etibarən italyanların Qara dəniz ticarətinə marağı görünməmiş vüsət almışdı ki, burada başlıca amillərdən biri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xaçlıların Yaxın Şərqdəki uğursuzluqları və 1291-ci ildə onların sonuncu dayaq məntəqələrini – Akranı itirmələri olmuşdu.

Təxminən bu illərdə italyanların Xəzər dənizi sahillərində də aktivləşməsi baş verir. Burada da bir neçə amil rol oynamışdır. Birincisi, XIII-XIV əsrlərin beynəlxalq ticarət əlaqələrini yenidən canlandıran ümumi amildir, yəni Avrasiyanın böyük bir məkanının, konkret bu halda – Volqa-Xəzər magistralının monqolların əlinə keçməsidir. İkincisi, Hülakilərin Xəzərboyu ticarəti fəallaşdırmaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlərə bağlıdır. Bunların sırasında Mahmudabad şəhərinin əsasının qoyulması, Dərbənd ətrafında karvan yollarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Qazan xanın beynəlxalq ticarəti və şəhər həyatını tənzimləyən islahatlar keçirməsini qeyd edə bilərik (14, 193; 1, 203-204; 3, 47-55).

Üçüncü amil Xəzər dənizi ticarətinin ən əhəmiyyətli bölgəsi olan Azərbaycanın daxili iqtisadi inkişafına bağlıdır. Monqol yürüşlərinin bütün dağıdıcı təsirinə baxmayaraq, XIII əsrin sonu – XIV əsrdə istər Dərbənd və Bakı kimi limanlar, istərsə də Şamaxı, Gəncə, Təbriz kimi istehsal mərkəzlərinin tərəqqisini müşahidə etmək olar. Doğrudur, bu inkişafda Hülaki xanları – Qazan xanın (1295-1304-cü illər) və Məhəmməd Ulcaytunun (1304-1316-cı illər) islahatlarının və xüsusi tədbirlərinin də rolu olmuşdu (4, 117). Amma adları çəkilən şəhərlər monqolların dağıdıcı yürüşlərindən və sonra da monqol hakimlərinin bərpa tədbirlərindən çox əvvəl də regional (və bəzi mərhələlərdə beynəlxalq) ticarətin mərkəzləri olmuşlar və indi sadəcə yeni şəraitə uyğunlaşmışdılar.

Bakının liman kimi əhəmiyyəti o qədər artmışdı ki, italyan mənbələrində Xəzər dənizi «Bakı dənizi» (*Mare di Bachu, Mare di Bachau, Mare di Baccuc*) kimi göstərilir (12, 177). Üstəlik, Venesiya səyyahı Marko Polo təxminən 1293-cü ildə Azərbaycanda olarkən, Xəzər dənizində genuyalıların və venesiyalıların donanmasının olduğunu şahidlik edir (13, 58).

Bəzi tarixçilər (19) Marko Polonun bu məlumatlarına şübhə ilə yanaşırlar və arqument kimi dövrün rəsmi sənədlərində bu faktın əks olunmadığını, genuyalıların Qara dənizdə inhisarçılığını, venesiyalıların bütün Donu nəzarətdə saxladığını və elə bu səbəbdən də, Xəzər dənizində birgə fəaliyyətinin mümkünsüzlüyünü, Volqa – Xəzər yolunun daha çox regional xarakter daşdığını iddia edirlər. Amma biz düşünürük ki, Volqa – Xəzər yolunun bəzi il-

lərdə zəifləməsi Qızıl Orda ilə Hülaki dövləti arasında baş verən müharibələrlə bağlı olmuşdur. Digər tərəfdən, genuyalıların Xəzər dənizində donanma saxlaması faktının italyan arxivlərində əks olunmaması da izah olunandır: italyanlar öz ticarət fəaliyyətlərini mümkün qədər gizli saxlayırdılar və yazılı sənədləri məhv etməyə çalışırdılar.

Nəhayət, Volqa – Xəzər yolunun regional xarakter daşması məsələsi. Nə qədər ki, xəz ticarəti Avropa üçün aktual idi – bu işə bütün orta əsrlər boyu belə olmuşdur! – Volqaboyu ticarəti də beynəlxalq əhəmiyyətini saxlamışdı. 1236-cı ildə Biarmiyanın paytaxtı Çerdin monqollar tərəfindən ələ keçirilib dağıdılandan sonra, müsəlman tacirlərinin uzaq Şimal tayfaları ilə xəz alveri birbaşa xarakter alır və 1380-ci il Kulikovo döyüşünədək* və 1395-ci ildə Həştərxanın Teymur tərəfindən dağıdılmasınadək, beynəlxalq əhəmiyyətli sabit xəz ticarəti davam edir.

Avropalıların cidd-cəhdlə Hindistana dəniz yolu axtarışları isə növbəti yüzilliklərdə Xəzər dənizinin strateji əhəmiyyətli su hövzəsi olacağını artıq qəti edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı: BDU, 2001, 396 s.
2. Gözəlova Y.H. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı, 2011, 295s.
3. Şərifli M.X. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ticarət və ticarət yolları // SSRİ EA Azərb. Filialının Xəbərləri, 1944, 1-2, s.47-62
4. Ашурбейли С.Б. История города Баку. Период средневековья. Баку: Азернешр, 1993, 408 с.
5. Бартольд В.В. История Туркестана / Сочинения. В 9 т. Т.2 (I). М.: Восточная литература, 1963, 265 с.
6. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира / Сочинения. В 9 т. Т.2 (I). М.: Восточная литература, 1963, с.651-772
7. Верлинден Ш. Торговля на Черном море с начала Византийской эпохи до завоевания Египта турками в 1517 г. // Доклад на XIII Международном конгрессе исторических наук. Москва, 16-23 августа 1970 г. М.: Наука, 1970, с.1-11
8. Доманин А.А. Монгольская империя Чингизидов. Чингизхан и его преемники. М.: ЗАО Центрполиграф, 2007, 415 с.
9. Карпини Плано. История монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. М., 1997, 231 с.
10. Карпов С.П. Особенности развития поздневизантийского города – эмпория // Византийские очерки, 1977, 187 с.
11. Карпов С.П. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII-XIV вв. М., 1981, 131 с.
12. Клавихо Р.Г. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. // Сборник ОРЯС, т.28, 1881, № 1, 152 с.
13. Поло Марко. Книга. Перевод со старофранцузского языка. М., 195, 175 с.
14. Рашид ад-Дин Фазлуллах. Джами ат-таварих. Т.3. Перевод с персидского языка А.К.Арендса. Баку, «Элм ве Хаят», 1957 – 362 + 727 с.

* Dmitriy Donskoyun 8 sentyabr 1380-ci ildə Kulikovo çölündə qələbəsi Rusun monqol işğalından azad edilməsinin başlanğıcını qoydu, amma eyni zamanda rusların əcnəbilərə, o cümlədən, müsəlman tacirlərinə düşmənçiliyini doğurdu (*müqayisə et*: Çində Xuan Çao üsyanı ilə) və müvafiq olaraq ticarət əlaqələrini müvəqqəti dayandırdı.

15. Скрижинская Е.И. Генуэзцы в Константинополе в XIV в. // ВВ, т.1. (XXVI), 1947, с.215-234
16. Тихомиров М.Н. Древняя Москва XII-XV вв. М., 1997, 102 с.
17. Чиперис А.М. К истории ранней генуэзской колонизации Северного Причерноморья второй половины XIII в. // УЗ Туркменского Государственного Университета. Ашгабад, 1964, вып. 27, 114 с.
18. Vratianu G. Des origines a la conquete Ottomane. Munchen, 1969, 100 – 104 p.
19. Песков Д.. Железный век. Русь в системе евро-азиатской торговли во второй половине XIII века) // www.kulichki.com/~gumilev/debate/Article07h.htm

РОЛЬ КАСПИЙСКОГО МОРЯ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ СЕВЕРА И ЮГА XIII-XIV ВЕКОВ

Е.ЧАГЛАЙАН, Н.Б.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

XIII-XIV века были временем усиления связей между Севером и Югом. Это было связано, с одной стороны, началом участия Англии и Германии в северной торговле в X-XII веках, с другой стороны, активизацией роли Саманидов в этой торговле. В последующие века огромное торговое пространство было объединено под властью одной державы, то есть монгольской империи. Разрушение Багдада в 1258 году, падение крестоносцев в Сирии, запрет торговли Римской католической церкви с египетским султаном были основными факторами, влияющими на усиление торговой роли Черного и Каспийского морей.

Именно в этот период итальянцы активизируются на берегах Каспийского моря. Порты Каспийского моря, такие как Баку и Дербент, становятся важными торговыми центрами в связях Север-Юг.

Ключевые слова: торговля, Каспийское море, монгольское владычество, Баку, Дербент

THE ROLE OF THE CASPIAN SEA IN THE ECONOMIC RELATIONS OF THE NORTH AND THE SOUTH IN XIII-XIV CENTURIES

Y.CAGLAYAN, N.B.MAMMADOVA

SUMMARY

In XIII-XIV centuries the ties between the North and the South were strengthening. This was caused, on the one hand, by the involvement of England and Germany in the northern trade in the X-XII centuries, and on the other hand, by the activation of the Samanids in this trade. During the next centuries, a massive trade zone was united under the Mongolian Empire. The destruction of Baghdad in 1258, the fall of the Crusaders in Syria, the ban on the trade of the Roman Catholic Church with the Egyptian Sultanate were the main factors influencing the strengthening the role of the Black Sea and the Caspian Sea in the trade.

It was during this period that Italians became active on the shores of the Caspian Sea. Port cities of the Caspian Sea, such as Baku and Derbent became important trading centers in the relations of the North and South.

Keywords: trade, Caspian Sea, Mongolian domination, Baku, Derbent